

महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगाराच्या माध्यमातून महिला सक्षमीकरण

आलटे आर.एन

सहयोगी प्राध्यापक आणि प्रमुख, समाजशास्त्र विभाग, स्वामी विवेकानंद वरिष्ठ
महाविद्यालय, मंठा, तालुका मंठा, जिल्हा जालना

गोष्टवारा:

महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी कायदा (मनरेगा) प्रत्येक ग्रामीण कुटुंबाला आर्थिक वर्षात १०० दिवसांच्या वेतन रोजगाराची कायदेशीर हमी देतो, कामगारांपैकी किमान ३३ टक्के महिला असतील याची खात्री करण्यासाठी देखील ते वचनबद्ध आहे. महाराष्ट्र राज्यातील जालना जिल्ह्यात महिला सक्षमीकरणावर मनरेगा योजनेच्या प्रासंगिकतेचे विश्लेषण करणे हा या अभ्यासाचा उद्देश आहे. यादृच्छिक स्तरीकृत नमूना तंत्राचा वापर करून फील्ड सर्वेक्षणाद्वारे २५० प्रतिसादकर्त्यांकडून माहित गोळा केला गेला. अभ्यासाचे उद्दिष्ट लक्षात घेऊन, प्रतिसादकर्त्यांकडून माहिती शोधण्यासाठी एक विस्तृत मुलाखत वेळापत्रक तयार करण्यात आले. यामुळे लाभार्थ्यांना भेटण्यास, हेतू आणि भावना तपासण्यास मदत झाली. अभ्यासाद्वारे नोंदवलेल्या महत्त्वपूर्ण फायद्यांमध्ये ग्रामीण घरातील महिलांच्या रोजगार आणि उत्पन्नाची पातळी वाढविण्यात यश येणे, ज्यामुळे त्यांची खरेदी शक्ती, समाधान, आत्मविश्वास वाढणे इत्यादींचा समावेश आहे.

मुख्य शब्द:

महिला सक्षमीकरण, रोजगार, गरिबी

परिचय:

महिला सक्षमीकरण या शब्दाचा मूळ अर्थ असा आहे की महिलांना सामाजिक, राजकीय आणि आर्थिक दृष्टीने त्यांचे दैनंदिन जीवन नियंत्रित करण्याची शक्ती किंवा क्षमता आहे. अशी शक्ती जी त्यांना परिघातून केंद्रस्थानी जाण्यास सक्षम करते. जेव्हा महिलांना आर्थिक सक्षमीकरण मिळते, तेव्हा इतरांना त्यांना समाजाचे समान सदस्य म्हणून पाहण्याच्या दृष्टिकोनाचा हा एक मार्ग असतो. याद्वारे, ते त्यांच्या समुदायात योगदान देऊन अधिक स्वाभिमान आणि आत्मविश्वास प्राप्त करतात. जेव्हा महिलांना हवे ते करण्याची इच्छा असते, तेव्हा पुरुष आणि महिलांमध्ये उच्च समानता प्रस्थापित होते. भारतीय संविधाना अंतर्गत सर्व महिलांना समानता, कोणताही भेदभाव नसणे, समान संधी आणि समान कामासाठी समान मोबदल्याची हमी देते. आज महिला समाजात त्यांचे स्थान मागत आहेत.

महिलांना त्यांना त्यांच्या अस्तित्वाच्या प्रत्येक क्षेत्रात लैंगिक असमानता असल्याची जाणीव झाली आहे आणि त्यामुळेच या असमानतेशी लढण्याचे मार्ग शोधत आहेत. भारतीय महिलांनी त्यांच्या जुन्या दास्यत्वाच्या आणि पुरुष वर्चस्वाच्या बंधनातून बाहेर पडत आहेत. स्वतंत्र भारतात महिलांच्या स्थितीत उल्लेखनीय बदल झाले असले तरी, संवैधानिक स्थिती आणि वंचितता आणि अधोगतीच्या तीव्र वास्तवात अजूनही मोठी तफावत आहे. समाजात जे काही बदल होत आहेत किंवा झाले आहेत, त्याचा अनुभव शहरी महिलांनी अनुभवले आहेत, ग्रामीण भागात राहणारी महिलांची लोकसंख्या अजूनही बदलांच्या वळणापासून पूर्णपणे अप्रभावित आहे. तथापि, पंचायती राज व्यवस्थेत, महिलांना सक्षमीकरणाचे प्रतीक म्हणून

प्रतिनिधित्व देण्यात आले आहे आणि ग्राम परिषद स्तरावर अनेक निवडून आलेल्या महिला प्रतिनिधी आहेत, परंतु त्या केवळ कागदपत्रांवर सदस्य आहेत. कारण महिला प्रतिनिधी ग्राम प्रशासनात पुरुष वर्चस्वापासून मुक्त नाहीत आणि खेड्यांमध्ये सत्तेत कोणताही उल्लेखनीय बदल दिसून येत नाही.

मनरेगा आणि महिला:

महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी कायदा (मनरेगा) प्रत्येक ग्रामीण कुटुंबाला आर्थिक वर्षात १०० दिवसांच्या रोजगाराची कायदेशीर हमी देतो. कामगार क्षेत्रात महिलांचा सहभाग ३३ टक्के या वैधानिक किमान आवश्यकतेपेक्षा जास्त झाला आहे आणि याद्वारेच महिलांना न्याय आणि हक्कांचे संरक्षण मिळाले आहे. महिलांना होत असलेला त्यांचा पूर्ण सहभाग सुलभ करण्यासाठी या कायद्यात काही स्पष्ट अधिकार प्रदान केले गेले आहेत.

- पुरुष आणि महिलांसाठी समान वेतन
- कार्यक्रमाच्या व्यवस्थापन आणि देखरेखीमध्ये सहभाग
- सामाजिक लेखापरीक्षणात सहभाग
- बाल संगोपनासाठी आणि कुटुंबांना सुविधा देण्यासाठी मदत प्रदान करणे

अभ्यासाचे उद्दिष्ट:

महिला सक्षमीकरणासाठी मनरेगा ची प्रासंगिकता जाणून घेण्यासाठी, संशोधनाचा प्राथमिक उद्देश म्हणजे मनरेगा चा महिला सक्षमीकरणावर होणाऱ्या परिणामाचा अभ्यास करणे आणि मनरेगा द्वारे महिलांना उत्पादक रोजगाराच्या संधी उपलब्ध होण्यावर काही प्रमुख अडथळे असल्यास, ते ओळखणे.

संशोधन आणि नमुना पद्धत:

प्राथमिक डेटा स्रोत म्हणजे घरगुती पातळीवरील माहित, विशेषतः डिझाइन केलेल्या अर्ध-संरचित मुलाखती/प्रश्नावली, जॉब कार्ड आणि जिल्हा कार्यक्रम समन्वयकांच्या एम.आय.एस. अहवाल/मासिक/त्रैमासिक प्रगती अहवाल आणि राज्य स्तरावर गोळा केलेल्या जिल्हा-विशिष्ट अहवालांद्वारे गोळा केला जात होता. एकूणच, माहिती संकलनाची मूलभूत पद्धत म्हणजे केंद्रित गट चर्चा आणि प्रमुख माहिती देणाऱ्यांसोबत काही अर्ध-संरचित/संरचित मुलाखती, तसेच वर दर्शविल्याप्रमाणे अंमलबजावणी संस्थांच्या अधिकृत आकडेवारीद्वारे उपलब्ध असलेली माहिती. कार्यस्थळांमधून महिला कामगारांची निवड करण्यासाठी यादृच्छिक नमुने देखील घेण्यात आले. जालना जिल्ह्यातील ५ तालुक्यांमधून नमुना कामगारांची लक्ष्य संख्या २५० होती.

मनरेगा लाभार्थ्यांची पार्श्वभूमी:

रोख उत्पन्न महिलांच्या हातात देऊन, मनरेगा अंतर्गत महिलांमध्ये मोठ्या प्रमाणात आर्थिक स्वातंत्र्य निर्माण करण्यास सुरुवात झाली आहे, ह्यालाच सक्षमीकरण असे म्हटले जाते. अभ्यास क्षेत्रात, मनरेगा अंतर्गत महिलांना त्यांचे स्वतःचे उत्पन्न मिळवण्याच्या संधी उपलब्ध करून दिल्या आहेत, जिथे पूर्वी फारशा संधी नव्हत्या. सर्वेक्षण विशेषतः महिलांवर केंद्रित होते, महिला कामगारांच्या मुलाखतींमधून या महिलांसाठी मनरेगाच्या कामाचे महत्त्व समजले आणि महिला कामगारांचे सक्षमीकरण वाढविण्यात या योजनेची 'परिवर्तनकारी' भूमिका अधोरेखित झाली आहे.

सारणी १.१ नमुना पार्श्वभूमी

अ.क्र.	लाभार्थ्यांचा प्रकार	लाभार्थी	मनरेगा अंतर्गत मिळणारी रक्कम
१.	शिक्षित	१२	२२९
२.	अनुसूचित जाती	८४	
३.	अनुसूचित जमाती	३२	
४.	खुला गट	४९	
५.	कृषी कामगार	६१	
६.	अन्य कामगार	१२	
एकूण		२५०	

स्रोत: प्राथमिक माहिती

उपरोक्त सारणी क्र १.१ हे निवडण्यात आलेल्या एकूण २५० लाभार्थ्यांचे प्रकार दर्शविणारे असून, १२ लाभार्थी हे शिक्षित आहेत, ८४ लाभार्थी हे अनुसूचित जातीच्या अंतर्गत येणारे आहेत, ३२ कामगार हे अनुसूचित जमातीच्या अंतर्गत येणारे कामगार आहेत, ४९ लाभार्थी हे खुला गट अंतर्गत येणारे आहेत, ६१ कामगार हे कृषी अंतर्गत येणारे कामगार असून १२ कामगार हे अन्य प्रकारच्या कामात गुंतलेले कामगार आहेत, या सगळ्या कामगारांना मनरेगाच्या अंतर्गत मिळणारे रोजंदारी उत्पन्न हे रु. २२९ असल्याचे दिसून येते.

सक्षमीकरणाचे परिणाम:

ग्रामीण भारतातील महिलांचे पुरुषांवरील आर्थिक अवलंबित्व हे महिलांच्या अधीनतेत मोठी भूमिका बजावते आणि या संदर्भात मनरेगा हे सामाजिक बदलाचे एक महत्वाचे साधन आहे. परंतु मनरेगा अंतर्गत पगारी रोजगारामुळे ग्रामीण महिलांची स्थिती कशी बदलली आहे? या प्रश्नाचे उत्तर महिला कामगारांवर या योजनेचा परिणाम जाणून घेऊन शोधता येईल. खाली दिलेला तक्ता दर्शवितो की सर्व महिला कामगार मनरेगा कामांवर समाधानी आहेत. त्यांच्या समाधानाचे मुख्य कारण म्हणजे, त्यांना १०० दिवसांची नोकरीची हमी आहे. याचा अर्थ असा की त्यांना आता हंगामी बेरोजगारी आणि गरिबीची भीती बाळगण्याची गरज नाही आणि केवळ या मनरेगामुळेच त्यांना समाजात प्रभावीपणे सहभागी होता आले नाही.

सारणी क्र. १.२ महिला सक्षमीकरणावर मनरेगा योजनेचा परिणाम

अ.क्र.		वाढ झाली	काहीये फरक	कोणताही बदल नाही
१.	समाधान	९१.०	९.०	००.०
२.	आत्मविश्वास	६७.०	२०.०	१३.०
३.	समाजात सहभाग	३४.५	२८.६	४०.९
४.	बचत	७०.९	२१	८.१
५.	कौटुंबिक कर्जाची परतफेड	४९.१	४६.४	४.५
६.	शिक्षण	३७.१	२०.९	५८.१
७.	औषध	६२.७	२१.८	१५.५
८.	कुटुंबाला आधार	८८.२	११.८	०.०
९.	सरकारी/बँक अधिकाऱ्यांना भेटण्याचे सक्षमीकरण	५९.१	३३.६	७.३
१०.	आर्थिक स्वातंत्र्य	७०.९	१०.९	१८.२
११.	सामाजिक संपर्क	६६.४	१९.१	१४.५

स्रोत: प्राथमिक माहिती

- निवडलेल्या एकूण महिलांपैकी ९५.५ टक्के महिलांचा असा विश्वास आहे की, या कार्यक्रमांमुळे त्यांची कर्ज पात्रता वाढली आहे आणि ७८ टक्के महिलांचा असा विश्वास आहे की, केवळ मनरेगामुळेच त्या काही पैसे वाचवू शकल्या.
- महिलांच्या मनरेगाच्या उत्पन्नामुळे घरगुती उत्पन्नात त्यांचा वाटा वाढला आहे, बहुसंख्य (७६ टक्के) प्रतिसादकर्त्यांनी सांगितले की ते नियमित अन्न आणि ग्राहकोपयोगी वस्तूवर वेतन खर्च करतात. मनरेगाच्या कामातून स्थानिक पातळीवर उपलब्ध असलेले वाढलेले उत्पन्न, त्यांना असे वाटले की, दिवसातून किमान दोन वेळा नियमित जेवण मिळण्यास मदत होत आहे.
- बहुतेक लाभार्थ्यांच्या मते, मनरेगा द्वारे मिळणारी रक्कम कर्ज फेडण्यासाठी अपुरी आहे. तरीही, ४९.१ टक्के प्रतिसादकर्त्यांनी सांगितले की त्यांनी त्यांचे वेतन लहान कर्ज फेडण्यासाठी खर्च केले आहे. इतकेच नाही तर ते स्थानिक सावकारांच्या तावडीतून स्वतःला दूर ठेवण्यास देखील मदत करते.
- मनरेगा योजनेतून मिळणाऱ्या उत्पन्नापेक्षाही त्यांच्या मुलांच्या शिक्षणावरील खर्च (३७.१ टक्के), वैद्यकीय खर्च (६२.७ टक्के) वाढण्यास मदत झाली. त्याच वेळी ९२ टक्के महिलांचा असा अनुभव दिसून आले की, आज मनरेगा योजनेमुळेच त्या त्यांच्या कुटुंबाचे पालनपोषण करू शकतात आणि ७१ महिलांचा असा विश्वास होता की मनरेगा योजनेतून मिळणाऱ्या उत्पन्नामुळे त्यांना आर्थिक स्वातंत्र्य मिळाले आहे, त्या आता त्यांच्या पतींनी मिळवलेल्या उत्पन्नावर अवलंबून नाहीत.

५. ६६.४ टक्के महिलांनी असे प्रतिपादन केले की मनरेगा योजनेने त्यांच्या सामाजिक संपर्कात सुधारणा करण्यात मोठे योगदान दिले आहे, म्हणजेच नवीन वेतन रोजगार कार्यक्रमांमुळे नागरी, आर्थिक आणि सामाजिक क्षेत्रात महिलांना स्वातंत्र्य आणि समानता सुनिश्चित करण्यात यश आले.
६. या योजनेतील सहभागाचा अर्थ असा आहे की महिला (६५ टक्के) केवळ काम करण्यासाठीच नव्हे तर बँकांना भेटी देण्यासाठी देखील घराबाहेर पडत आहेत जे त्यांनी पूर्वी कधीही केले नव्हते. 'महिला आता ग्रामपंचायत कार्यालय, बँका, शाळा, कुलूप कार्यालय अशा ठिकाणी कोणीही सोबत न घेता फिरताना दिसतात.'
७. पैशाच्या वापरावर अधिकार: 'तुम्ही तुमच्या पैशाचे काय करता?' हा मुलाखत घेतलेल्या महिला कामगारांना एक प्रश्न होता. मुलाखत घेतलेल्या २५० महिला कामगारांपैकी ७८ टक्के महिला स्वतः पैशाचा वापर करण्याबद्दल आत्मविश्वास असल्याचे आढळून आले जे महिला सक्षमीकरणाच्या दृष्टीने एक मोठे पाऊल असल्याचे दिसून येते. रोख उत्पन्न त्यांच्या हातात देऊन, मनरेगा महिलांमध्ये मोठ्या प्रमाणात आर्थिक स्वातंत्र्य निर्माण करू लागली आहे.

निष्कर्ष:

व्यापक दृष्टिकोनातून पाहिले तर, मनरेगा ग्रामीण गरिबांना खऱ्या अर्थाने उपजीविकेच्या संधी उपलब्ध करून देण्यासाठी लोकशाही पद्धतीने भारतातील प्राधान्यक्रमांचे पुनर्जाकार करण्याची शक्यता दर्शवते. मनरेगा हा एक वेतन रोजगार कार्यक्रम आहे, जो अनौपचारिक, अकुशल कामगार, महिला, अपंगांना किमान वेतन रोजगार प्रदान करतो, विशेषतः जेव्हा ते बेरोजगार असतात किंवा शेतीच्या कामापासून मुक्त असतात. धोरण म्हणून लिंग कधीही या कार्यक्रमाच्या केंद्रस्थानी नव्हते. परंतु तरीही महिलांसाठी असलेल्या तरतुदींमुळे, मनरेगा महिला सक्षमीकरणासाठी एक अतिशय शक्तिशाली साधन म्हणून उदयास आला आहे. सरकारच्या या कार्यक्रमाने गेल्या अनेक वर्षांपासून समाजात झालेल्या बदलांपासून अस्पृश्य राहिलेल्या त्या कोपऱ्याची काळजी घेतली आहे.

संदर्भ:

१. विनोद कुमार (२०२२). वुमेन इम्पावार्मेंट थ्रू महात्मा गांधी नाशनल रुरल इम्प्लोयामेंट गॅरंटी स्कीम हिमाचल प्रदेश: अ स्टडी ऑफ मंडी डिस्ट्रिक्ट. इंटर नॅशनल जर्नल ऑफ सोशोलोजी अंड ह्युमानिटीज, खंड-४, अंक-१, पृष्ठ ९-१३.
२. सुदर्शन एम रत्न. भारताचा राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी कायदा: हिमाचल प्रदेश, केरळ आणि राजस्थानमध्ये महिलांचा सहभाग आणि त्याचे परिणाम. सीएसपी संशोधन अहवाल, २०११.
३. प्रमथेश अंबास्ता, विजय शंकर आणि मिहिर शाह, (२००८). नरेगाचे दोन वर्ष: पुढचा रस्ता, इकॉनॉमिक अँड पॉलिटिकल वीकली, खंड ४३, ४५६-४६१.
४. दांडेकर कुमुदिनी, (१९८३). रोजगार हमी योजना; महिलांसाठी रोजगार संधी, गोखले इन्स्टिट्यूट ऑफ पॉलिटिक्स अँड इकॉनॉमिक्स, पुणे.
५. स्पन्दिता कार (२०१३). मनरेगा द्वारे महिलांचे सक्षमीकरण: मुद्दे आणि आव्हाने. ओडिशा रीव्यू. फेब्रुवारी-मार्च. २०१३.